

میراث مکتوب شیعه در پنج قرن نخست

نگارخانه
نشر نگاه معاصر

تبیین سیر شکل‌گیری و تحول آثار شیعیان
در حوزه‌های حدیثی بر اساس دو فهرست
نجاشی و شیخ طوسی
ابوالفضل رجائی فرد

میراث مکتوب شیعه در پنج قرن نخست

تبیین سیر شکل‌گیری و تحول آثار
شیعیان در حوزه‌های حدیثی

بر اساس دو فهرست نجاشی و شیخ طوسی

ابوالفضل رجائی فرد

نگارخانه

ناشر: نشر نگاه معاصر (وابسته به مؤسسه پژوهشی نگاه معاصر)

مدیر هنری: باسم الرسام

حروفچینی و صفحه‌آرایی: حروفچینی‌ها (امید سید کاظمی)

لیتوگرافی: نوید

چاپ و صحافی: پیکان

نوبت چاپ: یکم، ۱۳۹۹

شمارگان: ۵۵۰

قیمت: ۶۴۰۰۰ تومان

شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۷۰۲۸-۱۹-۵

نشانی: تهران - مینی سیتی - شهرک محلاتی - فاز ۲ مخابرات - بلوک ۳۸ - واحد ۲ شرقی

تلفن: ۲۲۴۴۸۴۱۹ / پست الکترونیک: negahe.moaser94@gmail.com

■ nashr_negahemoaser

فهرست

- مقدمه دکتر نصرت نیل ساز ۱۳
- درآمد ۱۷
- مقدمه ۲۱
- فصل اول. عمده‌ترین حوزه‌های میراث مکتوب شیعه در پنج قرن نخست ۲۷
- علوم قرآن ۲۷
- سیر نگارش‌های علوم قرآنی ۲۸
- کتاب قرائت ۲۸
- کتاب غریب القرآن ۳۴
- کتاب اعراب القرآن ۳۴
- کتاب وقف و ابتدا ۳۴
- کتاب فضائل القرآن / ثواب القرآن ۳۵
- کتاب تحریف قرآن ۳۷
- کتاب ناسخ و منسوخ ۳۸
- کتاب وجوه و نظائر ۳۹
- کتاب محکم و متشابه ۳۹
- کتاب مجاز القرآن ۳۹
- کتاب اعجاز القرآن ۴۰

۴۱	تفسیرنگاری
۴۱	سیر نگارش‌های تفسیری
۵۹	ادعیه‌نگاری
۶۱	سیر نگارش‌های دعا و زیارت
۶۱	کتاب یوم و ليله
۶۶	کتاب الدعاء
۷۳	کتاب ادعیه رجب، شعبان و رمضان
۷۵	کتاب زیارت
۸۱	اخلاق‌نگاری
۸۲	سیر نگارش‌های اخلاقی
۸۳	کتاب الزهد
۸۵	کتاب الأدب (الآداب)
۸۷	کتاب ثواب الأعمال و عقاب الأعمال
۸۸	کتاب الإخوان
۹۱	کتاب المواعظ
۹۳	تاریخ‌نگاری
۹۳	سیر نگارش‌های تاریخی
۹۵	تقسیم‌بندی تألیفات تاریخی
۹۵	دوره پیش از اسلام
۹۶	تاریخ انبیاء
۹۸	ایام‌العرب
۹۹	انساب‌نگاری
۱۰۴	دوره پس از اسلام
۱۰۴	تاریخ دوره پیامبر اکرم ﷺ
۱۰۴	سیره‌نگاری
۱۰۹	تک‌نگاری معاصران پیامبر ﷺ
۱۱۱	تاریخ دوره خلفا
۱۱۱	تاریخ خلفا

۱۱۲	.....	معاصران دوره خلفا
۱۱۳	.....	حوادث دوران خلفا
۱۱۶	.....	تاریخ ائمه اطهار <small>علیهم السلام</small>
۱۱۶	.....	اثر (تاریخ) مستقل
۱۲۲	.....	تواریخ دوازده امام
۱۲۳	.....	مقتل نگاری
۱۲۵	.....	تاریخ دوره بنی امیه و بنی عباس
۱۲۹	.....	تاریخ عمومی
۱۳۰	.....	کلام
۱۳۱	.....	سیر نگارش های کلامی
۱۳۱	.....	کتاب توحید و صفات خدا
۱۳۹	.....	کتاب نبوت
۱۴۰	.....	کتاب معاد
۱۴۱	.....	کتاب الإمامة
۱۵۱	.....	کتاب التقیة
۱۵۲	.....	کتاب الإنسان
۱۵۳	.....	کتاب ایمان و کفر
۱۵۵	.....	سایر آثار
۱۵۷	.....	فقه
۱۶۰	.....	سیر نگارش های فقهی
۱۶۰	.....	تک نگاری فقهی
۱۶۱	.....	عبادات
۱۶۱	.....	کتاب الطهارة
۱۶۵	.....	کتاب الصلاة
۱۶۹	.....	کتاب الزکاة
۱۷۲	.....	کتاب الخمس
۱۷۳	.....	کتاب الصوم

- ۱۷۴..... کتاب الحج
- ۱۷۷..... کتاب الجهاد
- ۱۷۷..... احکام
- ۱۷۸..... کتاب الصيد و الذبائح
- ۱۷۸..... کتاب الأطعمة و الأشرية
- ۱۷۹..... کتاب الغصب
- ۱۸۰..... کتاب الشفعة
- ۱۸۰..... کتاب اللقطة
- ۱۸۰..... کتاب الفرائض
- ۱۸۲..... کتاب القضاء
- ۱۸۳..... کتاب الشهادات
- ۱۸۴..... کتاب الحدود
- ۱۸۵..... کتاب القصاص
- ۱۸۵..... کتاب الديات
- ۱۸۷..... عقود
- ۱۸۷..... کتاب التجارة
- ۱۸۸..... کتاب الرهن
- ۱۸۸..... کتاب الضمان
- ۱۸۹..... کتاب الشركة
- ۱۸۹..... کتاب المضاربة
- ۱۹۰..... کتاب المزارعة
- ۱۹۰..... کتاب الوديعة
- ۱۹۰..... کتاب الإجاره
- ۱۹۰..... کتاب السكنى و الحبس
- ۱۹۱..... کتاب الهيات
- ۱۹۱..... کتاب السبق و الزمائية
- ۱۹۱..... کتاب الوصية

۱۹۳	.....	کتاب النکاح
۱۹۶	.....	ایقاعات
۱۹۶	.....	کتاب الطلاق
۱۹۸	.....	کتاب الخلع و المبارات
۱۹۸	.....	کتاب الظهر
۱۹۹	.....	کتاب الإیلاء
۱۹۹	.....	کتاب اللعان
۲۰۰	.....	کتاب العتق والتدبیر و المكاتبه و الإستیلاء
۲۰۱	.....	کتاب الایمان و النذر
۲۰۱	.....	جامع نگاری فقهی
۲۱۵	.....	رجال نویسی
۲۱۵	.....	سیر نگارش های رجالی و فهرست نگاری
۲۲۵	.....	کتاب، اصل و نوادر
۲۲۶	.....	کتاب
۲۳۱	.....	اصل
۲۳۱	.....	تعریف اصل و تفاوت آن با کتاب
۲۳۴	.....	بررسی کتب اصول در دو فهرست نجاشی و شیخ طوسی
۲۳۶	.....	نوادر
۲۳۶	.....	تعریف کتب نوادر
۲۳۸	.....	سیر نگارش های کتب نوادر
۲۴۳	.....	فصل دوم. عوامل تنوع حوزه های میراث مکتوب شیعه
۲۴۳	.....	عوامل دینی
۲۴۹	.....	انگیزه های شخصی
۲۵۰	.....	گرایش های فرقه ای
۲۵۴	.....	شرایط اجتماعی
۲۶۴	.....	اوضاع سیاسی

- کتاب مزار أمير المؤمنين..... ۲۶۴
- کتاب‌های زیارت در میانه سده سوم..... ۲۶۵
- فصل سوم. راویان مؤثر در انتقال آثار و پرتألیف‌ترین مؤلفان شیعه در پنج سده نخست..... ۲۶۹
- راویان مؤثر در انتقال آثار..... ۲۷۴
- محمد بن ابی عمیر ازدی..... ۲۷۴
- أحمد بن محمد بن خالد برقی..... ۲۷۶
- أحمد بن محمد بن عیسی اشعری..... ۲۷۸
- عبدالله بن جعفر حمیری..... ۲۷۹
- حمید بن زیاد..... ۲۸۰
- أحمد بن محمد بن سعید (ابن عقده)..... ۲۸۱
- حسین بن عبدالله غضائری..... ۲۸۳
- محمد بن محمد بن نعمان (شیخ مفید)..... ۲۸۴
- ابن عبّدون..... ۲۸۵
- پرتألیف‌ترین مؤلفان شیعه در پنج قرن نخست..... ۲۸۵
- عالمان پرتألیف قرن دوم..... ۲۸۷
- ابومخنف لوط بن یحیی..... ۲۸۷
- هشام بن حکم..... ۲۸۸
- عالمان پرتألیف قرن سوم..... ۲۸۸
- هشام کلبی..... ۲۸۹
- فضل بن شاذان نیشابوری..... ۲۸۹
- علی بن حسن بن علی بن فضال..... ۲۹۰
- عالمان پرتألیف قرن چهارم..... ۲۹۱
- محمد بن مسعود عیاشی..... ۲۹۱
- عبدالعزیز بن یحیی جلودی..... ۲۹۳
- شیخ صدوق..... ۲۹۳

عالمان پرتألیف قرن پنجم..... ۲۹۴

شیخ مفید..... ۲۹۴

فصل چهارم. کارکرد دو فهرست نجاشی و شیخ طوسی در شناسایی و بازسازی منابع

جوامع روایی..... ۲۹۷

روش سزگین در شناسایی منابع آثار جوامع روایی..... ۲۹۸

تکمیل روش سزگین در شناسایی منابع جوامع روایی..... ۳۰۱

راه کارهای تمایز میان راوی و مؤلف..... ۳۰۴

۱. مقایسه روایات در اثر متأخر با منابع متقدم..... ۳۰۷

۲. بررسی طریق آثار هریک از مؤلفان..... ۳۰۹

۳. توجه به موضوع آثار برای تشخیص منبع احتمالی با توجه به عنوان آنها..... ۳۱۰

نقش های مختلف مؤلفان موجود در اسانید حاوی نام های مشترک..... ۳۱۲

۱. نقش راوی منبع یا منابع صاحب اثری متأخر..... ۳۱۲

۲. نقش مؤلف و راوی آثار دیگر مؤلفان..... ۳۱۲

۳. نقش مؤلف منبع استفاده شده در اثر متأخر..... ۳۱۳

شناسایی منابع کتاب الزهد..... ۳۱۴

کتاب الزهد..... ۳۱۵

منابع کتاب الزهد..... ۳۱۶

کتاب نضر بن شوبد صیرفی..... ۳۱۶

کتاب های منقول از نضر بن سوید..... ۳۱۷

کتاب یحیی بن عمران حلبی..... ۳۱۷

کتاب قاسم بن سلیمان بغدادی..... ۳۱۸

کتاب های حماد بن عیسی..... ۳۱۹

کتاب های منقول از حماد بن عیسی..... ۳۲۰

کتاب های صفوان بن یحیی بجلی، فضالة بن ایوب ازدی و قاسم بن محمد

جوهری..... ۳۲۱

کتاب های منقول از فضالة بن ایوب و قاسم بن محمد..... ۳۲۲

کتاب‌های محمد بن ابی عمیر، حسن بن محبوب، علی بن نعمان، محمد بن

سنان و سماعة بن مهران ۳۲۳

کتاب‌های حسن بن علی خرزاد (و شاء)، عثمان بن عیسی، ابراهیم بن ابی البلاد،

عبدالله بن مغیره، حسین بن علوان ۳۲۵

..... خاتمه ۳۲۷

..... منابع ۳۳۷

..... اعلام ۳۴۹

مقدمه دکتر نصرت نیل ساز

بی شک یکی از برگ‌های زرین تاریخ حیات بشری، تاریخ علم، فرهنگ، ادب، هنر و تمدن است. تاریخ تلاش‌های خالصانه، پیوسته و مجدانه انسان‌هایی فرهیخته و فرزانه که برای والایی و تعالی بشر از هیچ کوششی دریغ نوزیدند. این همه نه میراث یک قوم بلکه میراث مشترک بشری است و در این میان تمدن‌ها و اقوام گوناگون هر یک سهمی داشته و نقشی ایفا کرده‌اند. برای ترسیم درست تاریخ علم و تمدن و فرهنگ باید آگاهی‌های دقیق و صحیحی از نقش تمدن‌ها و اقوام گوناگون در آفرینش این برگ‌های زرین حیات بشری داشته باشیم. نقش مسلمانان در این تاریخ بسیار برجسته و شگرف بوده است و در میان مسلمانان هم، شیعیان سهمی بسزا و مؤثر در بنیان‌گذاری، تکوین و تحول شاخه‌های گوناگون علوم داشته‌اند. اگرچه درباره سهم و نقش شیعیان قضاوت‌های نادرستی در طول تاریخ صورت گرفته است اما باید به خاطر داشت که پرسش‌ها و خُرده‌گیری‌های چالش‌برانگیز حتی اگر آمیخته به طعن و کنایه باشد گاه دستاوردهای ارزشمندی دارد. چنان‌که قضاوتی از این دست انگیزه نجاشی در تألیف اثری گرانمایه در فهرست آثار شیعی تا قرن پنجم شد.

از دیرباز تاکنون در سده‌های مختلف وارثان میراث گرانسنگ شیعی وظیفه خود دانسته‌اند که حقایق را آشکار و نقش شیعیان در تاریخ علم و تمدن را از زوایای مختلف نشان دهند. اگرچه مهم‌ترین فهرس آثار شیعی دو فهرست نجاشی و شیخ طوسی است اما پیش از این دو اثر، فهرس دیگری چون فهرست حمید بن زیاد کوفی، محمد بن حسن بن احمد بن ولید، شیخ صدوق، ابوجعفر محمد بن جعفر بن بطه و ابن عبدون

بزاز نوشته شده است و شیخ طوسی و نجاشی از آنها استفاده کرده‌اند. در قرن ششم دو کتاب با عنایت به فهرست شیخ طوسی نگاشته شد. این شهر آشوب معالم العلماء را به سان تمه‌ای بر فهرست شیخ نگاشت و در آن نام مصنفانی را که شیخ نیاورده یا کتاب‌هایی را که شیخ ذکر نکرده است گرد آورد. در همین قرن شیخ منتجب‌الدین نیز الفهرست را نگاشت و در آن اسامی مشایخ و مصنفانی از شیعه را آورد که معاصر شیخ طوسی یا متأخر از وی بودند.

در سده چهاردهم نیز شاهد سه اثر مهم در گزارش میراث مکتوب شیعه هستیم. سید حسن صدر با این مبنا که شیعیان بنیان‌گذاران و پیشگامان علوم مختلف اسلامی بوده‌اند، تأسیس الشیعه الکرام لعلوم الاسلام را نگاشت. علامه فاضل شیخ آقابزرگ طهرانی با همتی عالی و صرف نیم قرن الذریعه الی تصانیف الشیعه را نوشت که اثری ماندگار و یکی از بزرگ‌ترین دایرةالمعارف‌ها در تاریخ فرهنگ اسلامی است. سید محسن امین عاملی هم با اشاره به کاستی‌های آثار پیشین و با این هدف که کتابی درباره اعیان و بزرگان شیعه اعم از زن و مرد بنویسد که از هر نظر جامع باشد و همه طبقات را از صدر اول تا معاصران و عالمان همه رشته‌های علوم از حدیث، قرائت، تفسیر، فقه، کلام، عرفان، ادب، شعر، طب، ریاضیات، منطق و بزرگان عرصه‌های دیگر از سلاطین و ملوک تا وزیران و قاضیان و نقیبان را دربر گیرد، کتاب اعیان الشیعه را تألیف کرد.

با این پیشینه غنی در ثبت و گزارش نام بزرگان شیعه و آثارشان اکنون پژوهشگران در دانشگاه‌ها و مراکز مختلف این امکان را دارند که برای ترسیم تصویری دقیق از تلاش‌های عالمان شیعه در سیر تکوین و تحول علوم مختلف انبوه اطلاعاتی را که در این دست منابع آمده است با پرسش‌های نوین و از زاویه‌های مختلف و با الهام از نظریه‌های گوناگون واکاوی کنند. در کتاب حاضر که بن‌مایه اصلی آن حاصل پژوهش نویسنده در دانشگاه تربیت مدرس است با همین بینش دو فهرست نجاشی و شیخ طوسی از جنبه‌های متعدد و برای یافتن پاسخ‌هایی برای چندین پرسش مهم در باب تاریخ علوم در میان حوزه‌های علمی شیعه که در نقاط جغرافیایی مختلف قلمروی اسلامی از کوفه تا بصره و از بغداد تا قم و ری و سمرقند و غیره پراکنده بودند، کاویده شده است.

با تأمل در اطلاعات کتاب‌شناسی این دو فهرست عمده‌ترین حوزه‌های میراث

مکتوب شیعه در پانزدهمین قرن نخست شناسایی و نقش شیعیان در علوم گوناگون مانند علوم قرآنی و تفسیر، ادعیه و زیارات، کلام، فقه، اخلاق، تاریخ و رجال با توجه به دو مؤلفه زمان و مکان تبیین شده است. توجه به این دو مؤلفه نشان می‌دهد که تکوین هریک از این شاخه‌های علوم در کدام حوزه حدیثی صورت گرفته است، نخستین مؤلفان چه کسانی بوده‌اند و در هر سده کدام یک از حوزه‌ها سهم بیشتری در شکوفایی و بسط آن علم داشته‌اند. بدین ترتیب سیر شکل‌گیری و تحول نگاشته‌های علمی در زمینه‌های مختلف در حوزه‌های حدیثی متعدد ترسیم شده است. از سوی دیگر با در نظر گرفتن همین دو مؤلفه علل تنوع میراث مکتوب شیعیان یا به عبارت دیگر توجه بیشتر عالمان به برخی از علوم، تحلیل و همچنین فعال‌ترین عالمان شیعه در نگارش آثار مشخص شده است. یکی از پرسش‌های مهم در تاریخ علم نحوه انتقال دانش در بستر زمان و مکان است با توجه به اطلاعات بسیار مهمی که در دو فهرست نجاشی و شیخ طوسی درباره طرق کتاب‌ها آمده است تأثیرگذارترین راویان در انتقال میراث مکتوب شیعه تا قرن پنجم در کتاب حاضر شناسایی شده است. می‌دانیم که خاورشناسان از پایان قرن نوزدهم با پیوند دادن وثاقت روایات با شیوه‌های نقل، اصالت تاریخی منابع اسلامی را مورد تردید جدی قرار دادند. این خُرده‌گیری باعث شد که دانشمندان مسلمان با بازنگری میراث از زاویه‌ای جدید به شیوه‌های نقل دانش توجه کنند و با این نظریه که سند در واقع نشان‌دهنده طریق دستیابی نویسندگان متأخر به منابع متقدمان است، نظریه نقل صرفاً شفاهی را با تردید جدی مواجه سازند. در این میان فؤاد سزگین برای نشان دادن ابتدای آثار متأخر بر منابع مکتوب پیشین شیوه‌ای نو را ابداع کرد که اگرچه اساساً مبتنی بر تحلیل سند است اما نقش مقایسه متون در آن نیز بسیار برجسته است. در کتاب حاضر با بهره‌گیری از روش سزگین و توجه به کاستی‌های فهرست‌نگاری‌های اهل سنت برای داوری میان احتمالات مختلف در تشخیص منبع یک اثر روایی نقش ارزشمند اطلاعاتی که شیخ طوسی و نجاشی درباره طرق نقل آثار شیعی به دست داده‌اند در این مهم تبیین و ضمن تکمیل روش سزگین، یکی از آثار روایی کهن شیعه، یعنی کتاب الزهد حسین بن سعید اهوازی، منبع‌یابی شده است.

غیر از این نتایج صریح و آشکار از این کتاب می‌توان با تغییر زاویه نگاه و طرح پرسش‌های جدید بهره‌های دیگر برد. از آن جمله می‌توان در منبع‌یابی آثار روایی در علوم

مختلف مانند تفسیر، فقه، کلام، تاریخ و غیره که اکنون یکی از دغدغه‌های پژوهشی در مطالعات تاریخ حدیث به معنای عام است از آن استفاده کرد. همچنین در مطالعات بر حوزه‌های علمی مختلف از جنبه‌های متعدد مانند چگونگی شکل‌گیری مراکز علمی، برجسته‌ترین عالمان یک حوزه، میزان تأثیرپذیری آن از سایر مراکز علمی و از سوی دیگر تأثیرگذاری آن بر سایر حوزه‌ها کارآمد است. همچنان‌که می‌توان اعتبار این مراکز علمی را با توجه به معیارهایی چون مشخصه‌های علم‌آموزی در آن حوزه، شمار آثار معتبر تألیف شده در آن، نقش عالمان آن حوزه در انتقال میراث مکتوب و غیره سنجید. نگاه به اطلاعات آمده در این کتاب از زاویه‌ای دیگری می‌تواند حوزه تخصص عالمان و میزان مهارت آن‌ها در هر زمینه را براساس شواهد گوناگون مانند توصیف عالمان متأخر، عناوین تألیفات، همچنین پیشگامی در امر تألیف آثار در یک حوزه و نیز میزان استناد به آن‌ها در علوم مختلف نشان دهد.

در پایان توجه به این نکته ضروری است که آشنایی و بازگویی تاریخ درخشان فرهنگ و تمدن اسلامی و شیعی اگر صرفاً برای افتخار کردن و بالیدن به نیاکان باشد چندان ثمری ندارد اما با درس آموختن از شیوه و منش علمی این عالمان و سخت‌کوشی توأم با پارسایی و ابداع و نوآوری‌های آنها می‌توان امید دستیابی به قله‌های رفیع دانش را زنده ساخت.

نصرت نیل‌ساز

تابستان ۱۳۹۸، تهران

درآمد

حدیث بعد از قرآن، مهم‌ترین نقش و جایگاه را در حوزه‌های مختلف دین اسلام اعم از عقاید، احکام و اخلاق دارد. از این رو، مسلمانان همواره در نقل، حفظ، ثبت و ضبط حدیث کوشیده‌اند.

شیعیان که هرگز به منع حکومتی نقل و کتابت حدیث در دورهٔ پس از رحلت پیامبر ﷺ و قعی ننهادند، به رغم محدودیت‌ها و خطرهای فراوانی که پیوسته با آن رویه‌رو بودند، در حفظ این میراث گرانقدر هم به شکل شفاهی و هم به شکل مکتوب همت گماردند. شکل‌گیری دفاتر حدیثی از سماع شفاهی محدثان، تصنیف کتاب‌ها از دفاتر حدیثی و سرانجام تألیف جوامع روایی، نشانگر روند تحول این آثار مکتوب در طی سالیان دراز و گویای تلاش‌های مستمر محدثان است.

آنچه که ما را با این تلاش‌ها و تحولات در طول اعصار مختلف آشنا می‌کند، کتاب‌های فهراس است که نام هزاران کتابی را در خود جای داده است که طی قرون متمادی در شرایط زمانی و مکانی متفاوت و با انگیزه‌ها و اهداف گوناگون در حوزه‌های مختلف علوم از تفسیر و فقه گرفته تا کلام، تاریخ و سایر حوزه‌ها به رشته تحریر درآمده‌اند و به عبارت دیگر فهراس نشانگر تاریخ اندیشه در علوم مختلف‌اند که از رهگذر آنها می‌توان با شکل‌گیری و تحول اندیشه‌ها در حوزه‌های مختلف آشنا شد.

فهرست‌نگاری در میان شیعیان پیشینه‌ای طولانی دارد. آثاری چون فهرست حمید بن زیاد کوفی (م ۳۱۰ق)، محمد بن حسن بن احمد بن ولید (م ۳۴۳ق)، شیخ صدوق

(م ۳۸۱ق)، ابن بَطَّه^۱ (ابن بَطَّه^۲) (زنده در ق ۴) و ابن عبدون^۳ بزاز (م ۴۲۳ق) بیانگر این مدعا و همچنین نشانگر وجود فهرست‌هایی پیش از دو فهرست نجاشی و شیخ طوسی است. اگرچه امروزه این فهرس در دسترس نیست ولی نقل‌های نجاشی و شیخ طوسی از آن‌ها، گواه وجود این فهرست‌ها تا دوران این دو مفسر است.

از میان فهرست‌های متقدمان دو فهرست نجاشی و شیخ طوسی از جایگاه ویژه‌ای برخوردارند. این دو فهرست در نیمه اول قرن پنجم تألیف شده‌اند. البته قرائن و شواهد بر تقدم شیخ طوسی بر نجاشی در تألیف الفهرست دلالت دارد. ناقص و ناتمام بودن فهرست‌های پیشین^۴، همچنین پاسخ به اتهامات گروهی از مخالفان شیعه که مدعی عدم پیشینه علمی برای شیعیان بودند، مهم‌ترین دلایلی است که شیخ طوسی و نجاشی را به نوشتن این دو فهرست ترغیب کرد.

نجاشی و شیخ طوسی در تألیف آثار خود از اساتیدی چون شیخ مفید، ابن عبدون، غضائری و دیگران بهره برده‌اند. ارائه اطلاعات فراوان درباره مؤلفان همچون نام مؤلف، نسب، کنیه، محل زندگی، مذهب، طبقه و عصر نویسندگان، نام بردن از آثار به طور صریح یا با به کارگیری تعابیری چون «له کتاب»، «له اصل»، «له نسخه»، توجه به انتساب کتاب به مؤلف، توجه به محتوا و کیفیت آثار و بیان طریق به آثار مؤلفان از جمله مطالبی است که نجاشی و شیخ طوسی بدان پرداخته‌اند.

از سوی دیگر تنظیم و تدوین این دو فهرست بر اساس نام راویان و نیز جرح و تعدیل راویان، این دو کتاب را در زمره کتاب‌های رجالی قرار داده و حتی باعث شده است که فهرست نجاشی به رجال نجاشی مشهور شود.

در این پژوهش با تکیه بر جنبه‌های کتاب‌شناسی این دو فهرست چند هدف پیگیری می‌شود: شناسایی عمده‌ترین حوزه‌های میراث مکتوب شیعه در پنج قرن نخست؛ تبیین کلی سیر شکل‌گیری و تحول نگاه‌های علمی در زمینه‌های مختلف در حوزه‌های حدیثی؛ تحلیل علل تنوع میراث مکتوب شیعیان با در نظر گرفتن دو مؤلفه

۱. «ابن بَطَّه بالباء المنقطه تحتها نقطة المفتوحة والطاء المهملة»، حلی، خلاصة الأوقال، ص ۱۶۰.

۲. «بضم الباء المنقطه تحتها نقطة، وتشديد الطاء المهملة»، همو، إيضاح الإشتباه، ص ۲۶۴.

۳. «ابن عبدون: بضم العين المهملة...»، همان، ص ۱۰۴.

۴. جز فهرست ابن غضائری که به دلیل عدم نسخه‌برداری و مرگ ناگهانی مؤلف از میان رفته است (نک:

طوسی، الفهرست، ص ۳).

زمان و مکان؛ شناسایی تأثیرگذارترین روایان در انتقال میراث و نیز فعال‌ترین عالمان شیعه در نگارش آثار؛ تحلیل نقش و تأثیر دو فهرست نجاشی و شیخ طوسی در شناسایی و بازسازی منابع جوامع روایی شیعه تا قرن پنجم.

این کتاب مشتمل بر یک مقدمه و چهار فصل است. مقدمه بیانگر مفاهیم و پیشینه فهرست‌نگاری و مروری اجمالی بر دو فهرست نجاشی و شیخ طوسی است. فصل اول مفصل‌ترین بخش کتاب و دربرگیرنده هشت بخش است که به سیر و تبیین کلی نگاه‌های عمده‌ترین حوزه‌های تألیفات شیعیان می‌پردازد. فصل دوم به بیان علل و انگیزه‌های تألیفات شیعیان اختصاص دارد. فصل سوم در دو بخش سامان یافته است. در بخش اول به معرفی مؤثرترین روایان در انتقال میراث مکتوب عالمان پرداخته شده است و در بخش دوم پرتألیف‌ترین عالمان شیعه در پنج قرن نخست معرفی شده‌اند. در فصل چهارم به بحث چگونگی بازسازی آثار از دست‌رفته و شناسایی منابع جوامع روایی بر اساس روش فؤاد سزگین اشاره و نقش دو فهرست نجاشی و شیخ طوسی در تکمیل این روش تبیین شده است.

ذکر چند نکته دربارهٔ این اثر لازم است:

۱. پیش از این پژوهش، آثاری در این زمینه نگارش یافته که در آنها به سیر تاریخی - جغرافیایی میراث علمی شیعیان اشاره نشده است. اهداف متفاوت نویسندگان آثار مذکور و مشخص نبودن زمان و مکان بخش زیادی از مؤلفان شیعه می‌تواند دلیل عدم پرداختن به این مهم باشد. بیان سیرتاریخی - جغرافیایی آثار عالمان متقدم در دو فهرست نجاشی و شیخ طوسی، نیازمند مشخص کردن زمان و مکان قریب به ۱۳۰۰ مؤلف شیعه بود که در کتاب پیش رو، علاوه بر دو فهرست نجاشی و شیخ طوسی با بهره‌گیری از سایر کتب رجال، تراجم و غیره، سعی شد دوره زمانی و جغرافیای مکانی اکثر قریب به اتفاق این مؤلفان مشخص شود تا راه برای ترسیم سیر شکل‌گیری تاریخ علم در شیعه هموار گردد.

۲. در این اثر، دسته‌بندی ریز موضوعی برای هر حوزه تألیفی صورت گرفته و سپس با در نظر گرفتن دو مؤلفهٔ زمان و مکان، در هر موضوع، سیر نگارش‌ها تبیین شده است.

۳. در این پژوهش در صدد نشان دادن بخش‌های باقی مانده از نگاه‌های

نخستین در آثار متأخر از آنها نبودیم اما هر جا که به اطلاعاتی دست یافته شده، به آن اشاره شده است.

۴. در همه حوزه‌های تألیفی به هر دو فهرست مشهور شیعه، یعنی فهرست نجاشی و شیخ طوسی، مراجعه شده است. زیرا گاه نجاشی و شیخ طوسی هر دو از یک فرد یاد کرده‌اند، اما در نقل آثار آن شخص با یکدیگر اختلاف دارند مثلاً چه بسا شیخ طوسی اثری را ذکر کرده که نجاشی یاد نکرده و بالعکس. همچنین اتکا به هر دو فهرست موجب می‌شود تا داده‌ها کامل‌تر و تحلیل‌ها در خصوص سیر شکل‌گیری و تحول علوم در حوزه‌های مختلف تاریخ اندیشه شیعیان به واقع نزدیک‌تر باشد.

۵. همچنین به دلیل تفاوت دو فهرست در نام بردن یا نام نبردن از مؤلفان و آثار آنان، در طول کار به این اختلاف‌ها در پانوشت اشاره است.

در نهایت لازم است از تمامی کسانی که مرا در انجام این پژوهش که حاصل پایان‌نامه کارشناسی ارشد در دانشگاه تربیت مدرس است، یاری کرده‌اند، تشکر کنم. از استاد گرانقدرم سرکار خانم دکتر نیل ساز از صمیم قلب سپاسگزارم که هم ایده این پژوهش را طرح کردند؛ هم در طول انجام این پژوهش در دانشگاه، و سپس در مراحل طولانی آماده‌سازی این اثر برای چاپ، خالصانه مرا یاری کردند؛ از ساعت‌ها مباحثه در موضوعات مختلف، خواندن مکرر کار در مراحل مختلف، نشان دادن لغزش‌ها و اصلاح آنها و هر کمک دیگری در جهت بهتر شدن این پژوهش. از استاد بزرگووارم سرکار خانم دکتر غروی که مشاوره این پژوهش را برعهده داشتند سپاسگزارم. همچنین از تمام زحمات پدر و مادر عزیزم در مسیر زندگی و تحصیل از عمق جانم تشکر و قدردانی می‌کنم. در نهایت برترین درود و سپاس خود را بر روان پاک بنیانگذار و رهبر کبیر انقلاب اسلامی، حضرت امام خمینی علیه السلام، و شهیدان انقلاب تقدیم می‌دارم.

ابوالفضل رجائی فرد

تابستان ۱۳۹۸